

Runedansk og gammeldansk 8.3

Af Marita Akhøj Nielsen

De første spor af sprog i Danmark

Det begynder uanseligt, omkring år 150 e.Kr. De allertidligste sprogmindesmærker på dansk grund er runer, der er ridset ind i våben, smykker, amuletter, brakteater eller små brugsting som kamme, fibulaer og bæltespænder. Mange af de ældste indskrifter er vanskelige at læse, tit er man ikke engang sikker på, om det er runer, man kan skimte. Og selv når man kan fastslå, at kradsierierne faktisk er runer, må man i mange tilfælde opgive at finde nogen mening i dem. Standardforklaringen lyder da, at der er tale om magi. Vanskeligheden ved at udpege *magiske* ord kan illustreres af *alu* og *laukar*, som begge optræder på adskillige genstande uden kontekst, hvad der har placeret dem blandt de ubegribelige trylleord. Men efter de almindelige lydlove vil *alu* på moderne dansk svare til *øl* og *laukar* til *løg*.

Trods det lidt mistrøstige generelle billede er der dog enkelte meget gamle indskrifter, som vi både kan læse og tyde. Den berømteste er uden diskussion teksten på det korte guldhorn fra Gallehus, som dateres til 400-450 e.Kr. (se billede i bd. 1, s. 157). I translitteration lyder teksten: **ek hlewagastir holtijar horna tawido** (DR 12, DK SJy 60) og i moderne oversættelse 'Jeg Lægæst, skovboeren, fremstillede hornet'. Det sprogrtrin, vi her møder, er blevet benævnt med forskellige termer (se kap. 2.2 "Sproghistoriske perioder" i bd. 1); i dansk tradition er *urnordisk* den gængse betegnelse. Urnordisk kender vi fra indskrifter med det første runealfabet, *den ældre futhark* (se kap. 4.1 "Runer" i bd.

Blandt de danske ord, der kan dokumenteres længst tilbage i tiden, er *løg* og *øl*, som i formen **laukar** og **alu** findes på en brakteat fundet ved Skrydstrup i Sønderjylland. Ordene er skrevet på en sådan måde, at de følger brakteatens stil. Det første ord står over hjortens ryg og er skrevet sådan, at **k** og **a** er kombineret i ét tegn. Det skal læses fra venstre mod højre. Det andet ord ved brakteatens kant under hjortens hoved er skrevet spejlvendt og skal læses fra højre mod venstre. Sproget er urnordisk, og dateringen er ældre germansk jernalder.

1). Fra de ældste fund og indtil midten af 600-tallet er der et meget ensartet præg over de ret få bevarede tekster. Fra tiden ca. 650-750 stammer de første runesten i Danmark (her forstået som det middelalderlige rige inkl. Skåne, Halland, Blekinge og hele Slesvig). Det drejer sig kun om en håndfuld. Sprogligt ligger de tæt på de ældste indskrifter, og hvad ordforrådet angår, kan de første 600 års danske sproghistorie behandles under ét.

Det urnordiske ordforråd

Det er ikke nogen enkel sag at fastlægge ordforrådet i urnordisk. Den sikreste kildegruppe er naturligvis de tekster, der er overleveret fra perioden. Som nævnt er mange indskrifter ikke læst eller tolket med sikkerhed, og derfor må oplysningerne i dette afsnit tages med forbehold.

Desværre findes der ingen ajourført ordbog eller bare ordliste over de urnordiske tekster, der er fundet i Danmark. Grundlaget er i stedet ordbogen i *Danmarks Runeindskrifter, Text*, "Ord- og navneforråd" (DR, sp. 625-748) suppleret med de senere fundne indskrifter efter de oplysninger, der gives på Nationalmuseets og Københavns Universitets fælles hjemmeside *Danske Runeindskrifter (DK)*. Herefter henvises til indskrifternes numre i DR og til signaturen på rune-hjemmesiden, opbygget efter modellen DK + region + løbnummer, fx DK NJy 61; for de senere fundne inskriptioner henvises kun til DK. Først meddeles opslags- eller lemmaformen, dernæst belæggets form, hvis den afviger væsentligt fra lemmaet. Der er kun medtaget tekststreng, som med nogenlunde sikkerhed er identificeret som meningsgivende ord, evt. i DR's ordbog forsynet med et spørgsmålstegn.

Opgjort på den måde er der overleveret ca. 90 lemmaer. Heraf udgør propriier næsten en tredjedel, flest personnavne, fx *Hariso* (DR 232, DK Sj 73). I det

øvrige ordstof dominerer substantiver (ca. 56 %), fx *runu* 'rune' (**runor**, pl. akk., DR, Br. 75), mens verber som *writan* 'skrive' (**warait**, præet. 3. sg., DR 359, DK Bl 4) og adjektiver som *marir* 'berømt' (DR 7, DK Sl 11) er ganske pænt repræsenteret, med hhv. ca. 20 % og 13 %. Derudover findes et par adverbier, bl.a. *hedra* 'her' (**hedera** DR 357, DK Bl 3), og præpositioner som *aftir* 'efter' (**Afatr** DR 359, DK Bl 4), samt endelig et eneste pronomen, *ek* 'jeg' (bl.a. DR 261, DK Sk 69).

Inden for orddannelsen kendes både sammensætning og afledning. Mange af substantiverne, især proprierne, er toleddede, fx mandnavnet *Hariwulfar* (**hariwolafar** DR 357, DK Bl 3) og appellativet *weladauþar* 'trolddomsdød' (**weladaude**, sg. dat., DR 360, DK Bl 6), og af dem kan der udtrages nogle få indholdsord, som er medtalt her, i eksemplerne *wulfar* 'ulv', *wela-* 'list' og *auþar* 'død', sb. Også sammensatte adjektiver forekommer, bl.a. *farawisar* 'den, der kender fare' eller 'den rejsekyndige' (**farauisa**, mask. sg. nom. bf., DR br. 61). Afledningerne er ikke talrige, men både præ- og suffikser findes. Det nægtende præfiks *un-* eller *u-* findes både i substantiver, fx *uþarba*, formentlig 'ulykke' (**uþaraba**, sg. akk., DR 360, DK Bl 6), og adjektiver, fx *unwodr* 'vistnok 'u-rasende' (DK Sk 41). Blandt suffiksafledningerne kan nævnes *sikijar* (DK Sjy 67), sandsynligvis en afledning af et substantiv *sig* 'sump', og *argia* 'argskab, fejhed, umandighed' (**arageu**, sg. gen., DR 357, DK Bl 3), der er afledt af et adjektiv *arg*.

Det meget indskrænkede ordforråd i de samtidige kilder har naturligvis kun udgjort en lille del af det urnordiske vokabular, og tilmed et udsnit, som ikke utvungent lader sig karakterisere under ét.

Runestenenes guldalder

Fra perioden ca. 750-1050 stammer næsten alle kendte runesten fra Danmark, bortset fra Bornholm, hvor

skikken at rejse runesten fortsatte ind i middelalderen. Skriften på stenene er *den yngre futhark* (se kap. 4.1 “Runer” i bd. 1), og det sprogtrin, vi møder i teksterne, er blevet benævnt forskelligt, bl.a. *olddansk*, som vil blive brugt her. Langt de fleste olddanske runesten, små 200, stammer fra perioden ca. 900-1025.

Det olddanske tekstkorpus er langt større end det urnordiske. Kilderne er nu både flere, længere og mere forståelige end de ældre. Til gengæld hører de næsten alle til en meget specifik genre: mindeindskriften, hvis indhold kan resumeres til: “X satte dette minde over Y”. Personerne og deres indbyrdes forhold karakteriseres gerne, undertiden med stilistisk markante vendinger som **fair uarþa nu futir þai batri** ‘få bliver nu født bedre end han’ på *Tryggevælde-stenen* (DR 230, DK Sj 82). Se billede af indskriften i kap. 10.1 i bd. 3 om bøjningen i runetiden. Men genren sætter snævre rammer for de sproglige udfoldelser.

Heller ikke over olddansk findes nogen opdateret ordbog eller ordliste, og derfor er ordforrådet opgjort på samme måde som det urnordiske. Ved den fremgangsmåde kan man registrere ca. 850 lemmaer, hvoraf ca. 45 % er proprier. Langt de fleste, små 400, er personnavne som *Odulfr* (**utlfr**, **utufr** DK Sl 9). Kun en snes stednavne er registreret, bl.a. *Spalklösa* ‘Spragelse’ (**sbalklusu**, dat., DR 229, DK Sj 93). Substantiverne er klart den almindeligste ordklasse i det ikke-propriale ordstof, idet de er repræsenteret med ca. 160 eller 45 %, fx *smiþr* ‘smed, håndværker’ (DR 108, DK MJy 42). Der kendes ca. 75 verber, svarende til 21 %, bl.a. *bipia* ‘byde’ (**baþ**, præt. 3. sg., DR 42, DK SJy 11). Af adjektiver er der ca. 50 (14 %), bl.a. *goþr* ‘god’ (**kuþr** DR 1, DK Sl 1). De øvrige ordklasser er fåtallige, i runde tal 30 adverbier (8 %), fx *miok* ‘meget’ (**miuk** DR 99, DK MJy 36); knap 20 pronominer (5 %), bl.a. *hin* ‘hin’ (DR 81, DK MJy 22); lidt færre præpositioner (4 %) som *mæþ* ‘med’ (**miþ** DR 68, DK MJy 101); en

lille halv snes konjunktioner (2 %), bl.a. *þan* ‘end’ (**þan** DR 97, DK MJy 40), to numeralier *twer* ‘to’ (**tuą**, mask. akk., DR 83, DK MJy 24) og *þrir* ‘tre’ (DR 29, DK SJy 26), foruden sandsynligvis en enkelt interjektion, *væi* ‘(ak) vé’ (**uai** DK NJy 75).

Sammensætninger er ikke ualmindelige, især findes mange toledede substantiver, fx **sunar sun** ‘sønnesøn’ (sg. akk., DK MJy 33). En del af mindeindskrifternes rosende adjektiver er sammensætninger, bl.a. *algoþr* ‘aldeles god’ (**al kuþan**, mask. sg. akk., DR 293, DK Sk 32). Et enkelt sammensat verbum forekommer: *forisea* ‘forese, tage sig af’ (**fori si**, præt. konj. 3. sg., DR 235, DK Sj 66).

Afledningerne er mindre iøjnefaldende, men nogle af de sidenhen meget hyppige suffikser findes allerede i olddansk, bl.a. i *skipari* ‘skipper, sømand’ (**skibara**, sg. akk., DR 218, DK Syd 5) og *witring* ‘forkyndelse, mindeskrift’ (**uitrik**, sg. akk., DR 229, DK Sj 93).

I forhold til urnordisk er det olddanske ordforråd først og fremmest righoldigere. Andelen af proprier er endnu større i kilderne fra denne periode, men i øvrigt er den indbyrdes fordeling på ordklasserne nogenlunde stabil. Der er kommet flere ordklasser til, især konjunktioner. Tilvæksten af ikke tidligere kendte ord er selvfølgelig det dominerende træk. Kristendommens indførelse afspejles i nogle indlån, bl.a. den store Jellingstens **kristna** ‘kristne’ (mask. pl. akk., DR 42, DK SJy 11), og meget markant i *sjæleformlerne* fra periodens slutning, fx **kristr hialbi siol hans aok santa migael** ‘Krist og sankt Michael hjælpe hans sjæl’ (DR 212, DK Syd 11). Allerede på dette sprogtrin kan man dog også notere det modsatte, at ord forsvinder. Det gælder eksempelvis det urnordiske verbum *taujan* ‘gøre’, kendt i præteritum fra guldhornets **tawido** (præet. 1. sg., DR 12, DK SJy 60) og fra to senere fundne indskrifter, DK Sj 62 og DK MJy 86. Sandsynligvis er dets plads i det semantiske system overtaget af det

frekvente *gørwa* 'gøre' (*kaurua* DR 42, DK SJy 11). Udskiftningen inden for personnavneinventaret er gennemgribende (se kap. 8.8, s. 373 og 375).

Kilderne giver os et noget bedre billede af sproget, end vi kunne få af urnordisk. Men noget dækkende indtryk af, hvordan man kommunikerede sprogligt i perioden, kan vi ikke få alene ved at studere runestenene og de kortere tekster, der er overleveret fra perioden.

Arveord i yngre kilder

For at supplere de sparsomme samtidige kilder til de ældste sprogtrin har man inddraget arveord, som er kendt fra yngre kilder (se fx A. Karker 1996, s. 68 f., og *DSH*, bd. 1, s. 60-78; jf. kap. 8.1). De repræsenterer de mest basale begreber i et lidet differentieret bonde- og fiskersamfund, fx *øje, fader, hjem, ager, gris, hav, torsk*, og er i vidt omfang stadig levende i sproget. Desuden kan de mange stednavne, der ad typologisk vej er dateret til jernalderen eller vikingetiden, supplere med kendskab til ordforrådet især inden for topografi og kulturgeografi, jf. kap. 8.8.

Gammeldansk

Pen og pergament eller papir er lettere at håndtere end hammer og sten, og de første håndskrifter på dansk fra ca. 1100 betegner indgangen til en ny periode, hvor kilderne flyder rigeligere end før. Det danske sprog i middelalderen benævnes gerne *gammeldansk* eller *middeldansk*, og det dækker perioden ca. 1100-1500. Periodens afgrænsning kan diskuteres (se kap. 2.2 "Sproghistoriske perioder" i bd. 1), og her følges den videnskabelige ordbog over perioden, *Gammeldansk Ordbog (GO)*, der dækker frem til 1515. De følgende oplysninger bygger på ordbogens materiale, dels den elektroniske ordbogsbase (*gammeldanskordbog.dk*),

dels den tilgrundliggende seddelsamling (*gammeldanskseddelsamling.dk*) og *Gammeldansk Kildefortegnelse*, alt sammen netpubliceret af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab på *dsl.dk*, ligesom hovedparten af de citerede kilder.

I løbet af de 400 år undergår sproget en gennemgribende udvikling, som falder i to hovedfaser, *ældre* og *yngre middeldansk*. Overgangen mellem de to er flydende, men finder sted i midten af 1300-tallet.

Ældre middeldansk

Frem til ca. 1250 er der kun bevaret få og små tekster på dansk, og kendskabet til ordforrådet i de bevarede kilder er tilsvarende begrænset. Det første større håndskrift, stockholmhåndskriftet *B 74* med de skånske love, stammer fra omkring 1250, og alene den kilde indeholder ca. 1.100 ikke-proprie ord, altså mere end tre gange så mange som hele det olddanske tekstkorpus. En del af gloserne er naturligvis specifikt juridiske, fx *gangearv* 'arv, der tilfalder fjernere slægtning(e)', men loven giver et glimrende indblik i dagligdagen og dens ordforråd:

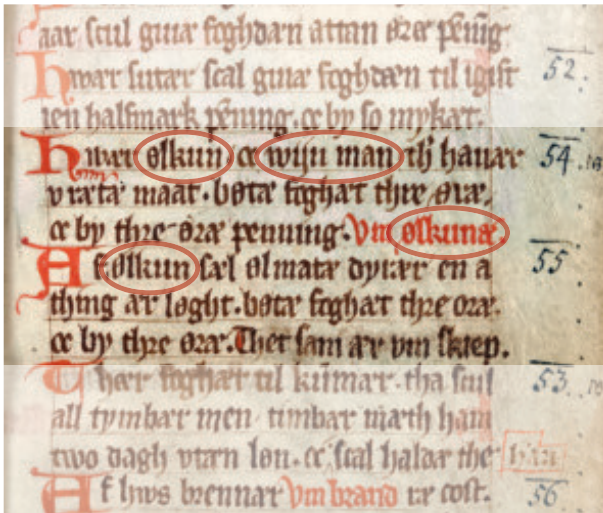
Kuna mans ma æy mæth logum mer sælia af bondans bo. æn fem pænninga mun. vtan bondans wit. Æn wil hun ofthleka swa sælia bort. tha ma hun oc mykin scatha gøra. vm hun ær vsniæl kuna.

(*Skånske Lov (Stockholm B 74)*, bl. 74r)

'En mands kone kan ikke lovligt sælge mere af husbondens bo end fem pennings værdi uden husbondens vidende. Men vil hun ofte sælge ud på den måde, da kan hun også gøre megen skade, hvis hun er en uklog kone.'

I dette lille afsnit findes 30 forskellige ord (lemmaer), som alle tilhører det almindelige hverdagsprog.

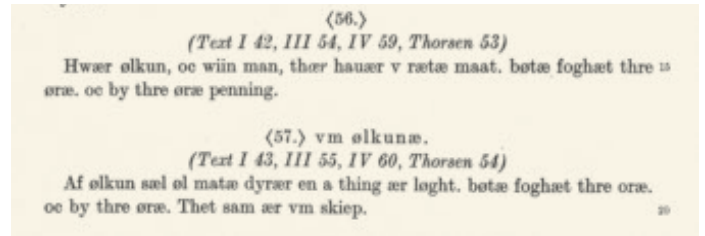
Fra det følgende hundredår har *GO* udnyttet om-

kring 100 kilder, hvoraf de vigtigste er håndskrifter med lovene for de tre hovedlandsdele, Skåne, Sjælland og Jylland, foruden *Flensborg Stadsret*, Henrik Harpestrengs lægebøger, som indbefatter en kogeboek, og enkelte korte religiøse skrifter.

I alt har GO registreret omkring 5.400 lemmer i perioden ca. 1100-1350. Landskabslovenes vokabular er ovenfor eksemplificeret med *Skånske Lov*. Især i købstaden brugtes ord som *gilde* 'forening' (*gild*, *Flensborg Stadsret* (*Flensb. Stb.* 2), bl. 13r) og *ølkone* 'ølsælgerske' (*ølkun*, bl. 9r). Lægebøgerne har glosser som *galle* 'galde' (*gallæ*, *Harpestrengs skrifter* (*Stockholm K 48*), bl. 24v) og *stampe* 'støde, knuse' (*stampær*, bl. 5r). Fra de religiøse værker kendes fx *læse* (*las* 'læste', *Legendefragmenter* (*Cambr. Add.* 3827, 1), bl. 2v) og *usmitteth* 'ubesmittet' (*usmittæth*, bl. 2r).

En betragtelig del af periodens ordforråd er låneord, især fra middelnedertysk og latin, jf. kap. 9.1 og 9.2. Fra middelnedertysk kommer fx *orlov* 'tilladelse' (*orlof*, *Flensborg Stadsret* (*Flensb. Stb.* 2), bl. 4r; mnt. *orlof*) og *krank* 'svag, syg' (*krank*, *Harpestrengs skrifter* (*Stockholm K 48*), bl. 32r; mnt. *krank*). De latinske lån

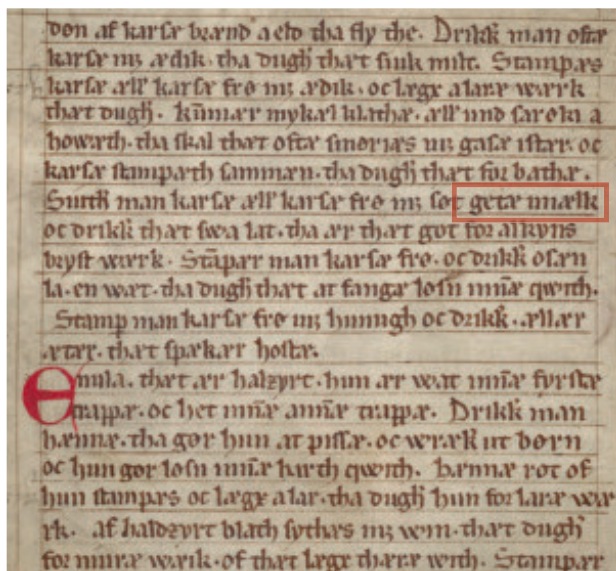

Ordet *ølkone* er i formen *ølkun* nævnt i to paragraffer lige efter hinanden i *Flensborg Stadsret*, som indeholder lovbestemmelser for Flensborg købstad, nedskrevet omkring år 1300 og bevaret i et lille pergamenthåndskrift. Det opbevares stadig i Flensborg. Som det fremgår af konteksten, optræder konen sammen med en *vinmand* (*wijn man*), og det ser ud til at afspejle noget nær den normale arbejdsfordeling. I al fald findes ordet *ølmænd* i middelalderen kun som tilnavn, og et ord **vinkone* er overhovedet ikke registreret. Ved siden af den håndskrevne tekst fra ca. 1300 ses den samme tekst gengivet i translittereret form fra den videnskabelige udgave i *Danmarks gamle Købstadlov-givning* (DgK, bd. 1, s. 122).

kommer meget hyppigt til dansk via nedertysk; det gælder fx *fals* 'bedrag, falskhed' (*fals*, *Jyske Lov* (NKS 295, 8vo), bl. 96v; mnt. *vals*, lat. *falsum*) og *tempre* 'blande (i et passende forhold)' (*tempræ*, *Harpestrengs skrifter* (*Stockholm K 48*), bl. 4v; mnt. *temperen*, lat. *temperare*).

Baggrunden for de mange lån er et specialiseret samfund: købstædernes mangfoldige erhverv, lægekunstens indtog og hele den internationale kultur, der især blev formidlet af kirken.

Også orddannelsen nød godt af tidens kulturimport, samtidig med at flere af de hjemlige affikser stadig var produktive, som det kan ses i et ord som *udøthelik* (*udøthælic*, *Legendefragmenter* (*Cambr. Add.* 3827, 1), bl. 1r). Det tidligste middelnedertyske præfiks i dansk er *for-*, som er tryksvagt, men i skrift hyppigt falder sammen med det hjemlige trykstærke

Det middelalderlige ordforråd bugner med eksempler på sammensatte substantiver, og til de almindeligste hører typen substantiv + substantiv som eksempelvis ordet *gedemælk*, i den normaliserede gammeldanske form *getemjolk* og i den her viste autentiske form i Harpestrengs lægebog *getæ miælk* (håndskriftet *Stockholm K 48*, bl. 34v, fra ca. 1300). Lægebogen, den såkaldte *Urtebog*, oplyser, hvordan karse eller karsefrø kogt med *gedemælk* og indtaget varmt hjælper mod al slags brystværk.

fore-. Derfor er det usikkert, om der er tale om fremmed indflydelse i *B 74*'s *fore biutha* 'forbyde' (bl. 78r) og *fore giorth* 'tabt' (bl. 103r). Men allerede omkring 1300 er påvirkningen fra middelnedertysk sikker; der findes en række afledninger, som enten er overtaget direkte fra middelnedertysk eller dannet efter middelnedertysk forbillede, fx *forlate* 'undlade, forlade' (*for latae*, *Jyske Lov* (NKS 295, 8vo), bl. 31r, fra mnt. *vorlaten*) og *forsma* 'foragte' (*for smar*, *Legendefragmenter* (Cambr. Add. 3827,1), bl. 2v, efter mnt. *vorsman*).

Fra omkring år 1300 er i hvert fald to indlånte suffikser produktive i dansk, *-else* og *-het*. De findes fx

i *frestelse* 'fristelse' (*fræstæls*, *Skriftemålsbøn* (Stockholm K 48), bl. 1v, til det hjemlige *freste* 'prøve') og *mildighhet* 'mildhed' (*mildugh het*, *Legendefragmenter* (Cambr. Add. 3827,1), bl. 2v, til den hjemlige stamme *mild*). Muligheden for at danne sammensætninger af alle slags eksisterede naturligvis stadig, fx *getemjolk* 'gedemælk' (*getæ miælk*, *Harpestrengs skrifter* (Stockholm K 48), bl. 34v), *afterkalle* 'tilbagekalde' (*aftærkallæ*, *Jyske Lov* (Stockholm C 39), s. 13) og *javndigher* 'lige så stor' (*iauen dyghær*, *Flensborg Stadsret* (Flensb. Stb. 2), bl. 21r).

Den vældige udvidelse af ordforrådet er så dominerende, at de få sikre eksempler på orddød i forhold til olddansk forekommer ubetydelige. Som eksempler på ord, der forsvandt, fordi de refererede til forældede forhold, kan nævnes runestenenes ret udbredte *kumbl* 'mindesmærke' (brugt om stenen og muligvis anlægget omkring den), *hempægi* 'hirdmand, medlem af en stormands stående hær' og *fa* 'male (runer)'. En interessant betydningsudvikling finder sted med *drotten*, som i olddansk bruges om en menneskelig eller guddommelig herre, men i gammeldansk kun – og sjældent – om Gud.

Yngre middeldansk

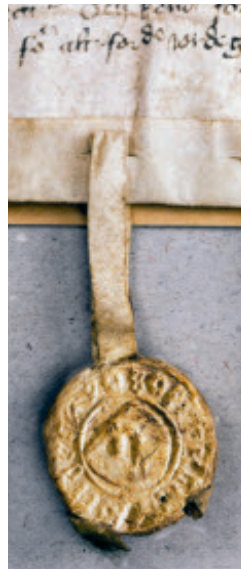
Der er ikke overleveret mange gammeldanske kilder fra midten af 1300-tallet, men fra tiden omkring det følgende århundredskifte er der bevaret adskillige tekster, og antallet af kilder stiger støt. *GO* har sit tyngdepunkt i 1400-tallet, hvorfra mere end 600 kilder stammer, mens tiden 1500-1515 tegner sig for 250. Tidens tekster repræsenterer langt flere genrer og emneområder end tidligere, samtidig med at de gammelkendte lever videre. Vores viden om det yngre middeldanske sprog og dermed dets ordforråd er altså langt bedre funderet end vores kendskab til de tidligere faser, og det afspejler sig i, at *GO* har registreret mere end

23.000 lemmer, hvis ældste forekomst falder i tiden ca. 1360-1515. Her skal der gives en præsentation af karakteristiske sider af ordforrådet, knyttet til forskellige teksttyper og emneområder.

Det ældste dansksprogede diplom, altså dokument med retsligt indhold, er fra 1364. Fra 1390 stiger antallet af diplomer på dansk markant. Med genren kommer en række formler, fx *Thet skal allom mannom viterlikth. vara* 'det skal være vitterligt for alle mennesker' (27. maj 1364, *DD*, 3. rk., bd. 7, nr. 107). Både i formlerne og i de friere formulerede afsnit optræder hidtil ukendte ord, fx det netop citerede *viterlik* 'vitterlig' (efter mnt. *witlik*) og *ganske* (*gantze*, 10. august 1387, *DD* 4. rk., bd. 3, nr. 222; fra mnt. *ganz*), tidligst brugt som adjektiv med betydningen 'hel', kort efter også som adverbium med betydningerne 'fuldstændigt, meget'. Den senmiddelalderlige lovgivning raffinerer den juridiske terminologi med bl.a. ordet *sakvaldere* 'sagsøger' (*saghwoldæren*, *Ribe Stadsret*, § 93, efter mnt. *sakwolde*). Regnskaber rummer et rigt varieret dagligdags ordforråd; fx stammer det ældste kendte belæg på *gevær* 'våben' fra et regnskab for 1486 (*gewere*, I.A. Tott 1485-1487, s. 218, fra tysk *gewehr*).

Lægebøger skrev man fortsat, og fra dem stammer bl.a. de tidligst kendte forekomster af *armhule* (*armhulæ*, *Lægebog* (AM 187), s. 56) og verbet *flækje* 'flække' (*flækker*, *Lægebog fra top til tå* (Uppsala D 600), s. 201), begge sandsynligvis hjemlige dannelser.

Datidens viden om alskens emner er bevidnet i belærende skrifter, bl.a. en dialog mellem en videbegærlig elev og hans lærer, hvor vi møder gloser som *fithle* 'strygeinstrument' (*fydle*, *Lucidarius* (AM 76, 8°), bl. 52v, fra mnt. *vedel*) og *enhyrning* 'enhjørning' (*enhyrnig*, bl. 57v, nok via mnt. *einhornink* fra lat. *unicornus*). Andre mærkelige dyr beskrives i et fiktivt brev fra en mægtig kristen fyrste langt mod øst: "elefandes, och wlualde, oc drwmedarii, oc panthere, och karto-

Kendskabet til vilde, mærkelige og eksotiske dyr var i middelalderen parret med en god portion fantasi, ikke kun med hensyn til dyrets udseende men også til dets egenskaber. Enhjørningen, der låner træk fra bl.a. hesten og næsehornet, er afbildet i forskellige bøger, på kalkmalerier i kirker og i forskellige adelslægters segl. Den er nært knyttet til kristen symbolik som sindbillede på Kristus. Illustrationen her viser adelsmanden Peder Skrams segl, som det sidder under et brev af 10. november 1446.

drili "elefanter og kameler og dromedarer og pantere og krokodiller" (*Jon Præst* (Thott 585, 8°), bl. 222v). Ordene er naturligvis alle af fremmed oprindelse og indkommet gennem latin; det sære *ulvalde* 'kamel' betyder undertiden 'elefant' og er formentlig en omdannelse af dette ord.

Skrifter af denne art er gennemsyret af kirkens lære og indgår for så vidt i tidens religiøse litteratur, som er meget omfattende og varieret. Thomas a Kempis' opbyggelige værk om Kristus som forbillede for det kristne menneske blev oversat til dansk, og dermed fik vi ord som *atstundelik* 'længelsfuld' (*atstundelikth*, Kempis, s. 91) og *genskape* 'skabe på ny' (*igiænskabes*, s. 170), formentlig hjemlige dannelser, men skabt for at gengive latinen præcist. Hovedparten af de oversatte tekster er på udmærket dansk, men undertiden følges forlægget så nøje, at resultatet bliver næsten ubegribeligt. Det gælder mest markant den gammeldanske bibeloversættelse, hvor Vulgatas tekst gengives ikke bare ord for ord, men orddel for orddel; fx oversættes

reservare med *gengøme* 'gemme, bevare' (*Jgengømdhe, Første Mosebog (Thott 8, fol.), 1 Mos 27,36*), selv om den mundrette danske oversættelse ville være *gøme*; oversætteren har ment, at det latinske *re-* altid skulle gengives med *gen-*. Bibeloversættelsen omfatter kun gammeltestamentlige bøger, men de centrale tekster fra Det Nye Testamente, som blev brugt i messen, indgår i prædikensamlingerne. Den største og mest moderne skyldes Christiern Pedersen (ca. 1480-1554, jf. kap. 8.4 om ordforrådet i ældre nydansk). I hans *Jærtegens-Postil* finder vi bl.a. de tidligste belæg på *arverike* 'arverige' (*arffue rige, C. Pedersen 1515a, bl. 183r*) og *soppe* 'vade, soppe' (*soppede, bl. 185v*). Blandt legendesamlingerne er den mest charmerende nok *Jesu Barndoms Bog*, som fortæller om det guddommelige barns opvækst og bl.a. har de ældste belæg på *barndomsar* 'barndomsår' (*barndoms aar, Jesu Barndoms Bog (Ghemmen) 1508, bl. f 1v*) og *læspe* 'læspe' (*lespede, bl. e 6r*). Gloserne fra Christiern Pedersen og *Jesu Barndoms Bog* er hjemlige dannelser.

Fra omkring år 1400 og frem kendes historiske beretninger, tidligst i form af kongerækker, siden årbøger og endelig sammenhængende fremstillinger. Den berømteste er *Den Danske Rimkrønike*, der blev trykt i 1495 som den første dansksprogede tekst (se faksimile i bd. 1, s. 94). I titlen benævnes værket *krønike* (*Krønnickæ, Rimkrøniken (Ghemmen) 1495, bl. a 1r*), det tidligste belæg på dette græsk-latinske ord, der er indlånt via middelnedertysk. Andre ord, hvis ældste forekomst findes i dette nationalhistoriske hovedværk, er *fnyse* (*fnøss, bl. p 5v*) og *nygift* (*nygiffthe, bl. e 2v*), begge hjemlige dannelser.

Rimkrøniken er i lange passager snarere underholdningslitteratur end historieskrivning. Fra samme tid er der bevaret en lille gruppe værker, hvis historiske kerne er langt mere spinkel eller ikke eksisterende, nemlig *Karl Magnus' Krønike* og seks versromaner. I

krøniken findes for første gang fx *galejd* 'galej' (*galleyder, Karl Magnus' Krønike, s. 128*, fra oldfransk *galée*) og *gny* (*gny, s. 86*, hjemligt), og i versromanerne høviske ord som *amur* 'kærlighed' (*amwr, Flores og Blanseflor (Stockholm K 47), bl. 221r*, via svensk fra fransk *amour*) og *gangere* 'ganger, hest' (*gonger, Ivan Løveridder (Stockholm K 47), bl. 11v*, hjemlig afledning).

Spredt i alle teksttyper findes enkelte ordsprog, og den ældste samling på dansk blev trykt i 1506. I den finder man første gang dagligdags gloser som *kusse* (*kwssen, Peder Laales Ordsprog (Ghemmen) 1506, bl. c 4v*) og *fis* (*fjjs, bl. b 2v*). Samlingen er dobbeltsproget og skulle tjene som hjælpemiddel i latinundervisningen. Samme formål havde den første ordbog med dansk, Christiern Pedersens latinsk-danske vokabular, *Vocabularium ad usum dacorum*, der blev trykt i 1510. Her findes de ældste belæg på bl.a. *gran* 'grantræ' (*gran, under opslagsordet pinus*), C. Pedersen 1510, bl. 140r, hjemligt) og *postegh* 'postej' (*posteye, bl. 133r*, via mnt. *pastei(d)e* fra lat. *pastata*, men under lemmaet *pastillum*).

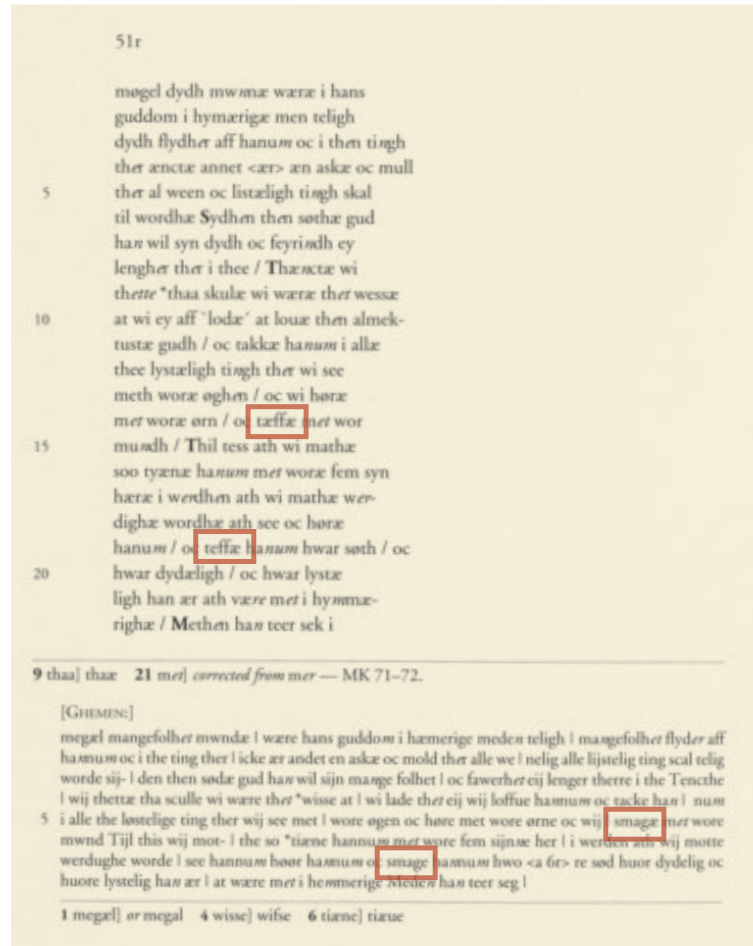
Orddannelsen er ikke mindre frodig i denne periode end i den foregående og følger samme spor. Den eneste betydningsfulde nyhed er, at det middelnedertyske præfiks *be-* nu findes på dansk, både i indlånte ord og i hjemlige nydannelser. Disse afledninger optræder først i diplomer, fx *beskethelik* 'forstandig' (*byskedhelikom, 27. maj 1364, DD 3. rk., bd. 7, nr. 107*; mnt. *beschedelik*) og *bekænne* 'erkende' (*bekenner, 18. januar 1386, DD 4. rk., bd. 3, nr. 6*; mnt. *bekennen*). Præfikset blev hurtigt meget produktivt: Fra tiden 1400-1515 har GO næsten 500 lemmaer med *be-*.

I forhold til de mange nye ord syner de tilfælde ikke af meget, hvor ord går ud af brug. Lovhåndskrifterne er de bedste kilder til orddød, fordi samme tekst er blevet afskrevet over en lang periode. En af de gloser, der ofte rammes af udskiftning, er relativpartiklen

ær 'der'. Det sker fx i *Skånske Lov*, hvor ordet findes i både ældre og yngre håndskrifter, men ofte undgås; det udelades eller erstattes med *thær* 'der' eller *sum* 'som' (*DgL*, bd. 1, s. 26 med varianter, alle tre arveord). Verbet *vete* 'yde, gøre' har lidt en tilsvarende skæbne; det erstattes tit med *gøre*, bl.a. i *Eriks sjællandske Lov*, hvor der tidligst skrives *wetæ* (*Eriks Lov* (AM 455, 12m0), bl. 247v), senere erstattet af *giordhe* i Ghemens tryk (*Eriks sjællandske Lov* (Ghemem) 1505, s. 560, begge arveord). Også *Lucidarius* er overleveret i både et håndskrift og et Ghementryk, og blandt trykkets moderniseringer er udskiftningen af *thævje* 'smage' med *smake* (*tæffæ*, *Lucidarius* (AM 76, 8°) bl. 51r, *smagæ*, *Lucidarius* (Ghemem) 1510, bl. a 5v; *thævje* hjemligt, *smake* fra mnt. *smaken*).

I de mere end tusind år, der her er overfløjet, skete der en enorm udvidelse af det danske ordforråd, så vidt vi kan se på tusind års afstand. Forøgelsen hænger snævert sammen med det stadigt øgede antal kilder, der er bevaret, men afspejler også en gennemgribende forandring af sprogbrugernes samfund. Nye teknikker, organisationsformer, religiøse ideer, moralske og æstetiske idealer afspejles i ordforrådets udvikling. Mange af de nye elementer, ord og orddannelsesmønstre, er oprindeligt fremmede, indoptaget af sprogbrugerne for at optimere kommunikationen under nye vilkår. Ved periodens slutning kunne det danske sprog udtrykke hele det tidligt-moderne menneskes komplicerede livssituation: Ordforrådet rummer materiale til at formulere subtile teologiske distinktioner, trivialiteter i dagligdagen, præcise juridiske forhold, højstemte kærlighedsdigte, konkrete medicinske anvisninger, spændende fortællinger om fortiden og fjerne riger – alt, hvad man kunne have brug for.

Den forbilledlige udgave fra 1993 af den middelalderlige lærebog *Lucidarius* gengiver ikke blot det overleverede håndskrift, der er dateret til ca. 1460, men også teksten fra den første trykte udgave fra 1510. Heraf fremgår det, at det gamle nordiske ord *thævje* (her skrevet *tæffæ*) erstattes af det indlånte verbum *smake* (nudansk *smage*, men i trykket skrevet *smagæ*). Verbet bliver effektivt udkonkurreret af *smage* (og *lugte*), når bortses fra, at det i formen *tøve* kan findes fra Vendsyssel i Christian Molbechs *Dansk Dialect-Lexikon* fra 1841. Helt undvære ordet kunne dansk dog åbenbart ikke, for sidst i 1800-tallet indlåntes fra norsk det modsvarende substantiv *tæft* både som jagtterm og i den overførte betydning af 'at have næse for noget'.